

КОЛИ І ЯК ПОЧАЛИ ФОРМУВАТИСЯ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ПРОВІНЦІЇ УКРАЇНИ

Залізняк Л.Л.

The territory of Ukraine contains three large ancient culture-historical provinces - North-West, South-West and South-East. Each had its own direction of cultural links. The archaeological materials give an opportunity to discuss the beginning of formation of these provinces from the end of Upper Palaeolithic.

Історичні долі людності певного регіону завжди значною мірою визначало розташування та природна своєрідність останнього. Україна - одна з найбільших країн Європи. Її окремі землі належать до різних природних зон і здавна контактують з різними культурно-історичними центрами Євразії. Тому на українських теренах з первісних часів простежуються три провінції, які за своїми етногенетичними зв'язками були спрямовані в різні напрямки. Північно-Західна (Полісся і прилеглі регіони Волині, Прикарпаття та Поділля) розвивалися в тісних контактах з Південною Балтією; Південно-Західна Україна перебувала під балканським впливом, а степи Південного Сходу та Півдня нашої батьківщини

ни довго являли собою західну периферію великого азійського світу скотарів-номадів (рис.1) [Залізняк, 1997, с.24-3].

Зазначимо, що така культурна строкатість не є унікальною і властива всім великим країнам світу. Наприклад, в Європі різний напрям культурно-історичних зв'язків здавна мали регіони Франції, Німеччини, Угорщини, Польщі, Росії. Спробуємо прослідкувати за даними археології, коли почали формуватися три згадані культурно-історичні провінції України.

Поліська низовина, що займає північ України та південь Білорусі, у природно-географічному сенсі являє собою східну частину Великої Європейської низовини. Остання простяглася

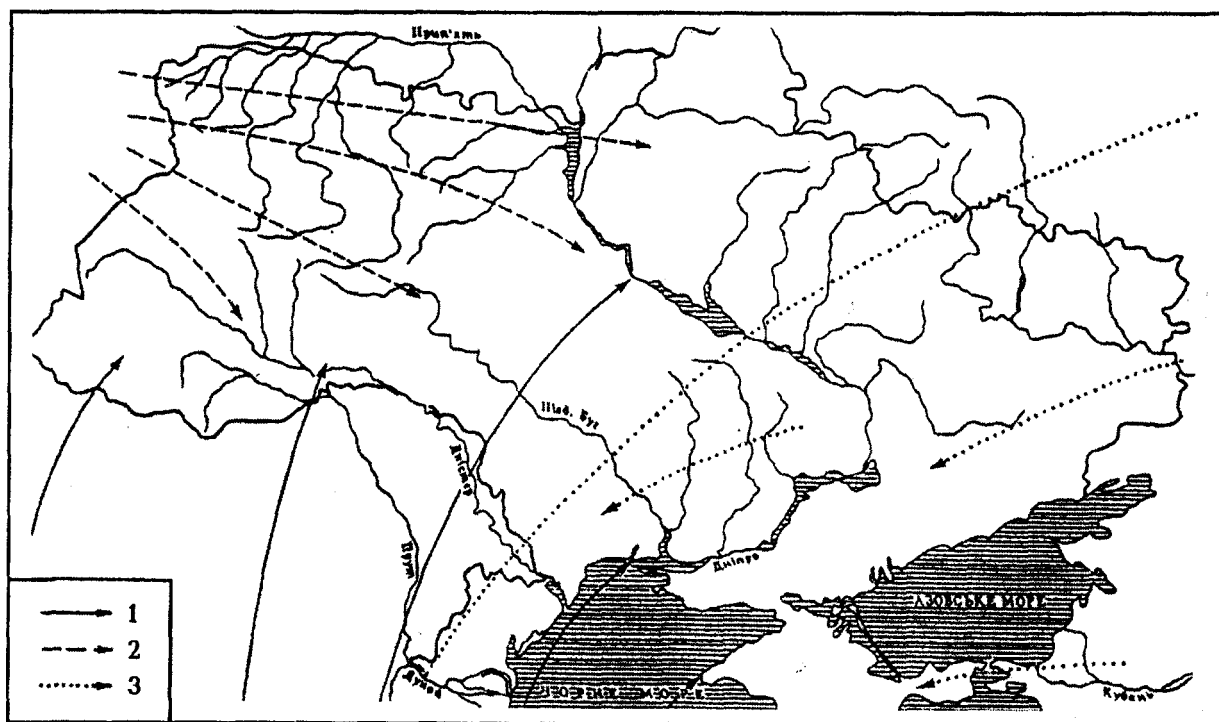

Рис. 1. Напрямки культурних зв'язків головних історичних провінцій України протягом останніх 10 тис. років. Впливи балкано-дунайські (1), балтійські (2), степові (3).

Fig. 1.

від Англії до Середньоруської височини на 2,5 тис. км і характеризується специфічними, досить однорідними природними умовами: помірним, відносно вологим кліматом, низьким, плоским рельєфом з піщанистими ґрунтами, численними ріками та болотами, суцільними змішаними лісами. Археологічні матеріали дозволяють говорити про стійкі культурні зв'язки первісного населення Полісся зі своїми західними сусідами, мешканцями згаданих низин Південної Балтії починаючи з кінця льодовикової доби.

За останні 12 тис. років археологами простежено не менше 10 міграційних хвиль із заходу на Полісся, Волинь, Поділля, Прикарпаття. Наприкінці льодовикової доби із Західної та Південної Балтії в Полісся прийшли дві хвилі прильодовикових мисливців на північного оленя - людність культур Лінгбі та Свідер [Залізник, 1989; 1995]. Відступ льодовика та різке потепління близько 10 тис років тому призвели до відходу свідерських мисливців на північного оленя Полісся у північно-східному напрямку. Холодні лісотундри зі стадами північного оленя, що за часів зледеніння вкривали Полісся, заросли сосново-березовими лісами з нестатною лісовою фауною (тур, лось, благородний олень, кабан).

На самому початку голоцену із заходу в Полісся просунулися лісові мисливці культурної області Дювенсі, що лишили в басейні Прип'яті пам'ятки ранньомезолітичної кудлаївської культури [Залізник, 1991; 1997-b]. Близько 8 тис. років тому через трансгресію Балтійського моря з Ютландії та Північної Німеччини почали розселятися у східному напрямку носії культурних традицій Маглемезе. На цьому генетичному підґрунті в басейнах Вісли, Прип'яті та Німану постала пізньомезолітична янславицька культура. На сході ця людність досягла Сіверського Дінця, а на півдні Надпорожжя [Залізник, 1991; 1998, с.170, 184-192, 217].

Численні неолітичні могильники VI-V тис. до н.е. Середнього Подніпров'я та Надпорожжя (Василівка III, Вовниги, Олександрія, Ясиновате, Вільнянка, Микільське тощо) містять випростані масивні кістяки північних європеоїдів [Телегин, 1991]. Вони належать до вовнизького антропологічного типу і мають прямі паралелі серед антропологічних решток могильників Західної Балтії VI-IV тис. до н.е. (Ведбек, Ертебелле, Скотехолм тощо) [Гохман, 1966; Кондукторова, 1973]. Отже, антропологічні дані підтверджують висновки археологів про міграцію у VI-V тис. до н.е. мешканців Західної Балтії у південно-східному напрямку через Польську та Польську низовини у Середнє Подніпров'я. Переконливі археологічні та антропологічні дані

свідчать про участь цих прибульців з Балтії у формуванні дніпро-донецької культури басейнів Прип'яті та лісо-степового лівобережжя Дніпра у V тис. до н.е. (рис.2). Ця північно-європеїдна людність стала підґрунтям найдавніших індоєвропейців - середньостогівської і споріднених з нею неолітичних культур Лівобережжя Дніпра [Залізник, 1994, с.97-99; 1998, с.316-318].

У наступну неолітичну добу (7-5 тис. р. тому) із заходу на Україну просунулися племена лінійно-стрічкової кераміки та людність культури лійчастого посуду. За доби бронзи в Полісся, на Волинь та Поділля з Заходу котилися хвилі індоєвропейських племен: культури кулястих амфор, шнурової кераміки, тшинецько-комарівської [Давня історія України, 1997, с.268-271, 389-395, 406], яких більшість дослідників вважає пращурами германців, балтів та слов'ян [Максимов, 1994]. У скіфську добу з Центральної Європи в Західну Україну просунулися кельти.

Міграційні процеси із заходу в Українське Полісся, на Волинь та Прикарпаття відбувалися і в пізніші часи. Мається на увазі прихід сюди з Нижньої Вісли близько 2 тис. років тому людності поморської та підкльошової культур, східних германців вандалів та готів, що лишили на Волині пам'ятки пшеворської та вельбарської культур [Давня історія України, 1995, с.26-23; Бірбрауер, 1995].

У світлі сказаного експансію у Полісся, на Волинь та в Подніпров'є скандинавських варягів IX-XI ст., Литви, Польщі та Швеції XIV-XVIII ст. можна розглядати як своєрідний, реліктовий прояв дуже давніх культурно-історичних зв'язків Північно-Західної України з Балтією. Зазначимо, що поки що не простежено достатньо масових переселень за первісної доби у зворотньому напрямку, тобто з Північно-Західної України в басейн Вісли.

Тісні і дуже давні культурні зв'язки Полісся з Південною Балтією пояснюються належністю цих земель до єдиної природно-ландшафтною зони Великих Європейських низин, що простяглися від Темзи до Десни. Менш впевнено можна говорити про причини вражаюче постійного напрямку міграційних процесів у згаданій зоні починаючи з кінця палеоліту по середньовіччя включно, а саме із заходу на схід, а не навпаки. Схоже міграції мисливської людності кам'яної доби на схід були зумовлені природно-кліматичними змінами на рубежі плейстоцену та голоцену та затопленням великих ділянок суші на місці сучасного Північного моря та в Західній Балтії [Залізник, 1991, с.29]. Крім того, лісова зона Східної Європи з її нечисленним мисливським населенням за первісної доби гра-

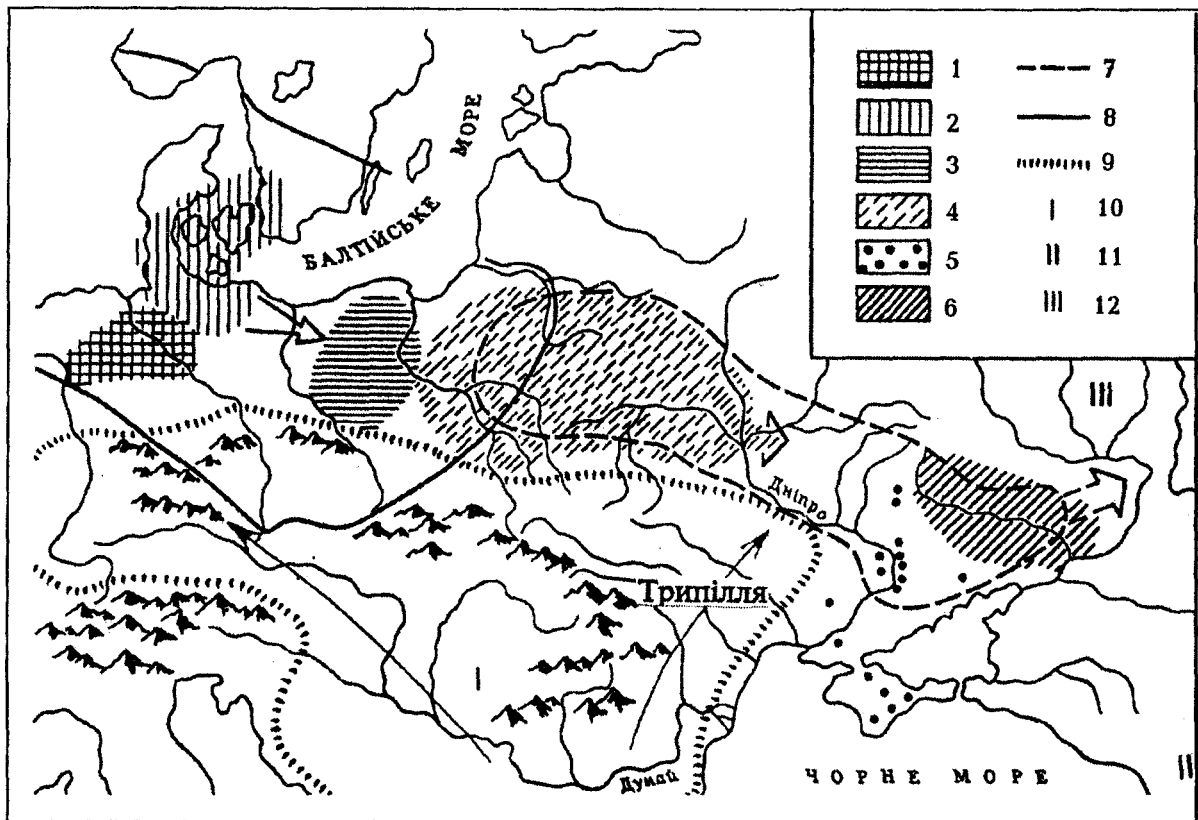

Рис. 2. Пізньомезолітичне та неолітичне підґрунтя індоевропейців (V-IV тис. до н.е.).
 Культури пізнього мезоліту: 1-Лейен-Вартен, 2-Олдеслоє, 3-Хойниця-Пенки, 4-Яніславиця,
 5-пункти знахідок яніславицьких вістер, 6-донецька культура.
 Культури неоліту: 7-гребінцевої кераміки, 8-лійчастого посуду, 9-балканський неоліт.
 I-балкано-дунайський неоліт близькосхідного походження, II-пракартвели Кавказу,
 III-прафіноугри.

Fig. 2.

ла роль своєрідного величезного резервуару для відтоку надлишків людності з більш розвинених регіонів помірної зони Центральної та Західної Європи.

Отже, починаючи з кінця льодовикової доби міграції з заходу були визначальним фактором етнокультурних процесів у Північно-Західній Україні. Саме ці землі були прабатьківщиною слов'янства та українців зокрема. Таким чином, маємо підстави говорити про західні етногенетичні корені цих народів. Недаремно ближчими етнокультурними родичами слов'ян є їхні північно-західні сусіди балти та германці. Серед археологів здавна панує думка про праслов'янський характер археологічних культур Північно-Західної України починаючи від шнуровиків бронзової доби, тобто з кінця III тис. до н.е. [Максимов, 1994].

Південно-східна степова культурно-історична провінція, судячи з даних археології, почала формуватися з другої половини пізнього

палеоліту. Мається на увазі степова господарсько-культурна зона мисливців на бізонів пізнього палеоліту України [Борисковський, 1964; Кротова, 1994; Залізняк, 1998, с.78-84]. Цей господарсько-культурний тип мисливців на стадних копитних прильодовикових степів добре простежується починаючи з максимуму похолодання 20-18 тис. років тому за матеріалами стоянок Амвросіївка, Велика Аккаржа, Анетівка II та ін. З цього часу українські степи у культурно-господарському відношенні розвивалися як складова Великого євразійського Степу. Той же культурно-господарський тип мисливців на стадних степових копитних прильодовиків'я у кінці палеоліту простежений не тільки на півдні України, а й на Нижньому Дону і навіть у західносибірських степах (Чорноозеря II) [Генинг, Петрин, 1985].

З початком ранньоголоценового потепління в степах підвищилася роль лісових біоценозів. Судячи з матеріалів розкопок мезолітичних стоянок Мирне, Кам'яна Могила у цей час в

Північному Надчорномор'ї поширився лісостеповий варіант степової моделі господарської адаптації первісних мисливців. Крем'яний інвентар мезолітичних культур українського степу та лісостепу (кукрецької, донецької) має прямі аналогії в мікролітичних комплексах мезоліту степового Подоння, Поволжя і навіть Закаспію [Залізняк, 1998, с.99-106, 212].

З видокремлення скотарства в самостійну галузь економіки, що сталося на півдні України у IV тис. до н.е., навички примітивного відгонного скотарства швидко поширилися по всій смузі євразійських степів та лісостепів. З V-IV тис. до н.е. археологічно простежені стійкі східні культурно-історичні зв'язки українського степу зі скотарським світом Азії.

Північноєвропейська людність, яка у VI-V тис. до н.е. заселила Лівобережжя Дніпра та Надпорожжя, в умовах аридизації клімату, під впливом Трипілля поступово опанувала навички скотарства. З постанням у IV тис. до н.е. у лісостепах та степах між Дністром та Дінцем найдавніших скотарських суспільств індоєвропейців (Середній Стіг, Нижня Михайлівка тощо) та їх поширенням степовою зоною далеко на схід (ямна культура), Південно-Східна Україна розвивалася в тісних контактах з євразійським степом [Залізняк, 1994, с.78-117, 1998, с.248-260].

За доби міді-бронзи (IV-II тис. до н.е.) в українських степах послідовно змінювали один одного найдавніші індоєвропейські степовики з архаїчною відгонною формою скотарства (середньостогівці, ямники, катакомбники, зрубники), які лишили після себе тисячі курганів на півдні України. З початком доби заліза (I тис. до н.е.) Надазов'ям та Північним Надчорномор'ям зі сходу котилися хвилі скотарів-кочовиків (кіммерійці, скіфи, сармати), які належали до східної іранської або арійської групи індоєвропейців. Скіфи півдня України були органічною складовою відносно єдиного величезного скіфо-сарматсько-масагетського світу євразійського Степу.

З IV по XVIII ст. н. е. з Азії українським степом на захід через кожні 100-200 років плинули нові хвилі азійських номадів, але вже не індоєвропейців, а монголоїдів тюрків. Перша тюркська орда гунів форсувала Дон 370 р.н.е. Після розгрому гунів римлянами та германцями в середині V ст. з півдня України їх витісняють протоболгари. 558 р. зі сходу приходять авари. Рештки болгар були остаточно вигнані 670 р. з Надазов'я та Надчорномор'я у Західне Надчорномор'я хозарами. Після розгрому останніх військами київського князя Святослава 965 р. в українські степи зі сходу вдерлися печеніги. Останні близько 1036 р. поступилися новій тюркській орді половців. Кипчаків-половців

практично знищили монголи у першій половині XIII ст. Кримські татари, які панували на території півдня України до кінця XVIII ст., були уламком татаро-монгольської імперії Чингізидів. Останньою хвилею тюркських кочовиків зі сходу були калмики, які у XVIII ст. просунулися на захід до Кубані.

Постійний напрямок руху скотарських народів зі сходу на захід пояснюється тим, що європейський степ через вищу вологість клімату має значно густіший і різноманітніший трав'яний покрив порівняно з сухим азійським. Тому в пошуках кращих пасовиськ для своєї худоби степові номади рухались з Азії в Європу, а не навпаки. Зайве нагадувати, що всі ці хвилі войовничих номадів зі сходу справляли потужний вплив на культурно-історичний процес у степовій та лісостеповій Україні.

Традиційна агресивність кочовиків історично закладена в їхній економіці. Великі стада худоби швидко поїдали і витоптували траву, а тому вимагали постійної зміни пасовиськ. Це зумовлювало перманентні конфлікти з сусідами за місця випасу худоби. До того ж кочове скотарство настільки ефективна галузь господарства, що один чабан випасав стадо, яке могло прогодувати кілька сімей. Надлишок чоловіків при постійній загрозі військових сутичок перетворювався у фахових воїнів. Продуктивна скотарська економіка давала змогу кочовим суспільствам утримувати численні збройні сили.

Крім того, рухливий спосіб життя не дозволяв номадам мати постійні ремісничі і культурні центри, які забезпечували їх досконалою зброєю, предметами розкоші, продуктами землеробства (зерном, вином тощо). Останні є обов'язковою складовою раціону всіх скотарів світу. Тому вони вимушені тісно контактувати з осілими, як правило, більш розвиненими, землеробськими суспільствами, які забезпечували номадів продуктами цивілізації. Характер цих контактів далеко не завжди був мирним, а часто здійснювався у формі грабіжницьких збройних нападів войовничих степовиків на миролюбних землеробів, ремісників, торгівців. Згадайте стосунки скіфів з грецькими колоніями Надчорномор'я, гунів та аварів з Європою, печенігів, половців, татаро-монголів з Руссю, кримських татар з козацкою Україною.

Отже, Південно-Східна Україна, починаючи з постання тут близько 20 тис. років тому моделі господарської адаптації степових мисливців на бізона, була господарсько-культурною складовою Великого євразійського Степу. З видокремленням скотарства в окрему галузь у IV тис. до н. е. український степ розвивався в умовах тісних культурно-історичних контактів з рухливими і агресивними скотарськими сусп-

ільствами усїєї степової зони Євразії. Як українські степи вважаються західною провінцією степової зони, що простяглася на 2 тис. км. на схід від Надчорномор'я до Монголії та Китаю, так і скотарські суспільства півдня України слід вважати східною периферією євразійського світу степових номадів.

Географічна позиція Північно-Західного Надчорномор'я та Подністров'я зумовила тісні і дуже давні контакти цього регіону з Центральною Європою, Балканами, а через них - з Близьким Сходом. Археологічно цей зв'язок простежується вже з кінця льодовикової доби. У фінальному палеоліті тут з'являються стоянки типу Білолісся, найближчі аналогії яким дослідники бачать в епіграветі Подунав'я [Станко, 1980]. Крем'яний інвентар гребениківської мезолітичної культури Одещини близький до крем'яних виробів докерамічного неоліту Фесалії VII тис. до н.е. Це дає підстави вважати гребениківську людність першою, протонеолітичною хвилею мігрантів з Балкан через Подунав'я у Південно-Західну Україну [Залізняк, 1998, с.183].

Однак, особливо потужно вплив Балкан та Подунав'я на Україну проявився в VI-IV тис. до н.е., коли з Подунав'я на Правобережну Україну котилися хвилі балканських мотичних землеробів - носіїв культурних традицій Криш, буго-дністровської, лінійно-стрічкової кераміки і нарешті Кукутені-Трипілля. Колонізація балканськими нащадками близькосхідних землеробів (людністю трипільської культури) лісостепової смуги Правобережжя зумовила остаточну перемогу відтворюючої економіки на території України в V-IV тис. до н.е. Саме під прогресивним впливом останніх на аборигенні мисливсько-рибальські племена Подніпров'я тут постали найдавніші спільноти скотарів-індоевропейців [Залізняк, 1998, с.226-240].

Південно-західні впливи на територію України відчувалися в бронзову добу і особливо посилилися у I тис. до н.е. На початку доби раннього заліза за даними археології фракійські впливи з Нижнього Дунаю та Подністров'я поширилися далеко на схід до Дніпра. Мається на увазі чорноліська культура, фракійські елементи в якій відзначалися багатьма відомими археологами [Тереножкин, 1961]. Починаючи з VII ст. до н.е. почалася грецька колонізація північного узбережжя Чорного моря. На рубежі нашої ери тут з'являються римські військові гарнізони. Протягом III-IV ст. н.е. всю Правобережну Україну до південного кордону Полісся і частково лівобережний лісостеп займала провінційно-римська черняхівська культура. На думку дослідників, це було переддержавне утворення, в

складі якого праслов'яни вперше познайомилися і засвоїли ідею державності.

Слід спеціально підкреслити важливість прогресивного впливу на українські терени греко-римської цивілізації. Завдяки ним мешканці регіону не тільки познайомилися у скіфо-сарматську добу з ідеєю державності, а й взагалі були включені в європейський історичний процес. Адже сучасна європейська цивілізація постала на культурному підґрунті греко-римського світу античності і є його безпосереднім нащадком. Невипадково північно-східні сусіди праукраїнців фіно-угри, які здавна населяли величезні лісові простори від Верхньої Десни до Уралу, не маючи безпосередніх контактів з античною цивілізацією затрималися на стадії первісності. Саме тому вони не створили власної держави, не трансформувалися з народностей в нації і протягом 1 тис. н.е. у своїй більшості були асимільовані східними слов'янами

Особливо потужно впливав балканський світ на Україну в середньовіччя. Мається на увазі Візантійська імперія, під впливом якої формувалася перша історична українська держава Київська Русь, були закладені підвалини української писемності, літератури та історії, складалося християнське світосприйняття давньоукраїнців. З XV ст. характер впливів на Україну з південного заходу різко змінюється у зв'язку з завоюванням Константинополя турками. Агресія Османської імперії на українські землі тривала до кінця XVIII ст.

Таким чином, Південно-Західна Україна здавна розвивалася під сильним впливом Подунав'я та Балкан. Традиційні західні зв'язки північно-західного регіону, який територіально збігається з прабатьківщиною слов'ян та українців, дають підстави говорити про значні західні впливи на їх етногенез. Протягом останніх 20 тис. років південно-східна провінція традиційно була західною складовою степового світу Євразійського континенту. У пізньому середньовіччі останній породив у Східній Європі кілька надцентралізованих деспотій східного типу: Золота Орда, Московське царство та Османська імперія [Гумільов, 1992, с.293-298; 1997].

Отже, маємо наукові підстави говорити про три культурно-історичні провінції на теренах України (північно-західна, південно-західна та південно-східна), які здавна мали постійний напрям культурно-генетичних зв'язків (рис.1). Останні були детерміновані природно-географічними факторами, перш за все належністю цих регіонів до певних природних зон та розміщенням на географічній карті Євразії. Судячи з археологічних матеріалів, напрям згаданих культурно-історичних контактів визначився

дуже рано у первісну добу і впливає на історичні долі регіону протягом усього середньовіччя і навіть останніх сторіч. Трьом культурно-історичним регіонам первісної України відповідають три головні геополітичні провінції України-Русі, козацької та сучасної України. Саме вони визначально вплинули на формування українського етносу.

Про три складові української культури писав Є. Маланюк [1992, с.11] в історіософському контексті. На думку дослідника українська культура постала з впливів "варязької мілітарності, античної Еллади та азійського степу". Археологічні матеріали дозволяють конкретизувати це метафоричне твердження і виділити три згадані культурно-історичні провінції України. За даними археології їх формування розпочалося ще у кінці пізнього палеоліту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бірбрауер Ф. Готи в I-III ст.: територія розселення та мандрівні шляхи за археологічними джерелами // Археологія.-1995.- №2, с.32-51.

2. Борисковский П.И. Проблемы развития позднепалеолитической культуры степной области // VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук. М., 1964.

3. Гохман И.И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита (Антропологический очерк). М., 1966.

4. Генинг В.Ф., Петрин В.Т. Позднепалеолитическая эпоха на юге Западной Сибири. Новосибирск, 1981.

5. Гумилев Л.Н. От Руси к России. М., 1992.

6. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. М., 1997.

7. Давня історія України. Т.2. К., 1995.

8. Давня історія України. Т.1. К., 1997.

9. Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. К., 1989.

10. Зализняк Л.Л. Население Полесья в мезолите. К., 1991.

11. Зализняк Л.Л. Нариси стародавньої історії України. К., 1994.

12. Зализняк Л.Л. Від склавинів до української нації. К., 1997.

13. Зализняк Л.Л. Передісторія України X-V тис. до н.е. К., 1998.

14. Кондукторова Т.С. Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы. М., 1973.

15. Кротова О.О. Виробництво та суспільні відносини населення Північного Причорномор'я в добу пізнього палеоліту // Археологія.-№ 1.-1994, с.19-31.

16. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. К., 1992.

17. Максимов Є.В. Етногенез слов'ян у світлі археологічних джерел України III-I тис. до н.е. // Археологія.-1994.-№4, с.69-83.

18. Станко В.Н. Ранний мезолит степей Северного Причерноморья // Первобытная археология: поиски и находки. К., 1980, с.90-109.

19. Телегин Д.Я. Неолитические могильники мариупольского типа. К., 1991.

20. Тереножкин А.И. Предскифский период на днепровском Правобережье. К., 1961.

21. Zaliznyak L.L. The swidrian reindeer hunters of Eastern Europe // Wilkau-Hasslau, 1995. 152. TF.62.

22. Zaliznyak L.L. Mesolithic forest hunters in Ukrainian Polessye.- BAR N 659. Oxford, 1997-b, 140 p.

Статья поступила в редакцию в ноябре 1999 г.